

ONTOGENEZDA FONEMIK IDROKNING RIVOJLANISHI

Isayeva Mushtariy Alisher qizi

Alfraganus Universiteti Defektologiya yo'nalishi talabasi

Karimova Zulfiya Abdurahmonovna

Alfraganus Universiteti oliy ta'lim tashkiloti Pedagogika va

Psixologiya kafedrası o'qtuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada bolalarning nutq tizimining rivojlanishida fonematik idrokning o'rnini va ahamiyati tahlil etilgan. Ontogenez jarayonida, ya'ni insonning rivojlanish davrida, fonematik idrokning qanday shakllanishi va bu jarayonning nutqni tushunish va ishlab chiqarish qobiliyatiga qanday ta'sir ko'rsatishi haqida ma'lumot berilgan. Fonematik idrok – bu nutqdagi tovushlarni, fonemalarni ajratish va to'g'ri tushunish jarayonidir. Shuningdek, bu jarayonning o'zgaruvchanligini va turli omillar, jumladan, atrof-muhit, madaniyat va individual farqlar ta'sirini muhokama qiladi. Fonematik idrokni rivojlantirishning ijtimoiy va psixologik ahamiyati bolalarning til rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi. Maqola ota-onalar, o'qituvchilar va nutq terapevtlari uchun foydali bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: Fonematik, ontogenez, analizator, ritm, semantik, funktsiya, fonema, psixologiya, intanatsiya, sensor, spontan, intellekt, grammatik, fiziologik, stereotip, komponent, diffuziya, differentsiatsiya, ijtimoiy, sensomotor, artikulyator, ekspressiv, impressiv, akustik, kinestetik, murakkab, dofomenik, prosodik, obroz, pedagog, psixolog.

Аннотация: В данной статье анализируется роль и значение фонематического восприятия в развитии речевой системы детей. Рассматривается, как в процессе онтогенеза, то есть в процессе развития человека, формируется фонематическое восприятие и как оно влияет на способность к пониманию и производству речи. Фонематическое восприятие – это процесс различения и правильного понимания звуков речи, фонем. Статья особо акцентирует внимание на методиках и подходах, направленных на развитие фонематической чувствительности в период освоения языка детьми. Также обсуждается изменчивость этого процесса и влияние различных факторов, включая окружающую среду, культуру и индивидуальные различия. Исследование подчеркивает социальное и психологическое значение развития фонематического восприятия, что является важным этапом в речевом развитии детей. Статья может быть полезна родителям, педагогам и логопедам.

Ключевые слова: Фонематический, онтогенез, анализатор, ритм, семантика, функция, фонема, психология, интонация, сенсорный, спонтанный, интеллект, грамматический, физиологический, стереотип, компонент, диффузия,

дифференциация, социальный, сенсомоторный, артикуляторный, экспрессивный, импрессионный, акустический, кинестетический, сложный, дофонемный, просодический, образ, педагог, психолог.

Annotation: This article analyzes the role and significance of phonemic perception in the development of children’s speech systems. It discusses how phonemic perception forms during ontogenesis, i.e., during human development, and how this process influences the ability to understand and produce speech. Phonemic perception is the process of distinguishing and correctly understanding the sounds of speech, or phonemes. The article particularly focuses on the methods and approaches aimed at developing phonemic sensitivity during the language learning period in children. It also discusses the variability of this process and the influence of various factors, including the environment, culture, and individual differences. The research emphasizes the social and psychological importance of developing phonemic perception, which is a crucial stage in children’s language development. The article may be useful for parents, teachers.

Keywords: Phonemic, ontogenesis, analyzer, rhythm, semantics, function, phoneme, psychology, intonation, sensor, spontaneous, intellect, grammar, physiological, stereotype, component, diffusion, differentiation, social, sensomotor, articulatory, expressive, receptive, acoustic, kinesthetic, complex, pre-phonemic, prosodic, image, pedagogue, psychologist.

Kirish:

Fonematik idrokning (yoki fonematik sezgirlik) – bu inson nutqning individual tovushlarini, ya’ni fonemalarni eshitish va ajratish qobiliyati. Bu jarayon bolaning til va nutq tizimini o’rganishdagi muhim bosqichlardan biridir. Ontogenezda fonematik idrokning rivojlanishi turli yosh bosqichlarida amalga oshadi va bolaning nutq va fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishda ahamiyati katta. Nutqning fonetik tomoni deganda, tovushlarni talaffuz etish jarayoni tushuniladi, bu nutq – xarakat apparatini mutanosib ishlashining natijasi xisoblanadi. Nutq xarakat analizatorini pereferik bo‘limiga nutq apparati kiradi. Nutq apparatini quyidagilarni o‘z ichiga oladi.

-nafas olish bo‘limiga ko‘krak qafasi, bronxlar va traxeya kiradi.

-ovoz bo‘limi, tovushlar chiqishini ta’minlaydi. (xikildoq va unda joylashgan un paychalari)

-artikulyatsion bo‘limi, (til, lablar, jag, kattik va yumshoq tanglay alveolalar) kiradi.

-Analizatorni o‘tkazgich bo‘limiga 3 juft miya chanok nervlari kiradi.

Ontogenezda fonematik qabulni rivojlantirishning asosi – tinglash qobiliyatining normal rivojlanishidir:

1-2 oyda bolalar eshitish stimullariga (chalg'udoq ovozi, ona ovozi, melodiya) yunaltirish reaksiyalari.

2-3 oyda yōnaltirish-izlash reaksiyalari.

3-4 oyda bola ovoz manbasini topishni o'rganadi, yaqinlarining ovozlarini ajratish, yoqimli intonatsiyalarni, osoyishta va raqsli melodiyalarni farqlash, o'z ismidan va boshqalarniki farqlashga turlicha reaksiya, atrofdagilarning nutqiga tanlab diqqat berishni boshlaydi. Intonatsiya bola hayotining birinchi yilining ikkinchi choragida to'g'ri tushunish va izhor qilishda muhim rōl o'ynaydi.

Shvachkin N.X. fikricha, bolaning to'rtinchi oyida sensomotor a'loqalarining paydo bo'lishi nutqning asosiy shartlaridan biri va ovozlarini o'zgartirishga ham bog'liqdir.

6-7 oyda bola faqat ovozlarini eshitishni emas, balki gapirilgan nutqni ham tushunishni boshlaydi.

7-8 oyda bola ko'plab so'zlarni tushunishi, ko'rsatilgan predmetlarning nomlarini bilishi mumkin. Birinchi yilning oxiriga kelib, intonatsiya va ritmga qo'shib, so'zning ovoziy tarzi ham semantik ahamiyatga ega bo'ladi. Bu bolalar nutqining rivojlanishining ushbu bosqichi muallif tomonidan fonemadan oldingi deb atalgan.

Semantika o'zgarishi ta'sirida nutqni fonematik tushunishni boshlaydi. Bu esa bolaning artikulyatsiyasi va nutqni eshitish qobiliyatlarini yangilash bilan bog'liq bōladi. Ushbu o'tishning dastlabki belgilri bolaning ikkinchi yilining boshida kuzatish mumkin.

Bolaning nutqida fonematik shakllanish psixologiyasining ayrim xususiyatlariga sezilarli darajada bōg'liqdir.

1.Fonemaning umumlashganligi

Fonema so'z shakllanishi bilan bog'liq holda paydo bo'ladi. Fonema bir necha fonetik tasavvurlarni o'z ichiga oladi va nutq jarayonida aniqlashib, tasavvur yoki obrazga aylanadi.

2.Fonemaning farqlash vazifasi

Fonema – so'zlarning ma'nolarini farqlash imkonini beruvchi ovoz. Ma'nolarni farqlashda maxsus aniqlik fonemaning shakllanish paytida paydo bo'ladi. Fonemalarning paydo bo'lishi ma'nolarni farqlash qobiliyatining rivojlanishi bilan bog'liq va bu qobiliyatning paydo bo'lishiga ishora qiladi.

3.Fonemaning konsistentligi

Ushbu xususiyat tufayli “kalit” va “kat”(inglizcha "mushuk") so'zlaridagi “k” tovushlarini bir xil “k” deb qabul qilamiz.

4.Fonemaning ixtiyoriyligi yoki rejalashtirilganligi

Fonema – ixtiyoriy yoki rejalashtirilgan tarzda talaffuz qilingan ovoz. Fonemaning ixtiyoriyligi uning paydo bo'lish davrida aniq ko'rinadi. Fonemik nutq

oldingi davrida bola ovozi ixtiyoriy ravishda emas, balki artikulyatsiyani kuzatish bilan talaffuz qiladi.

N.X. Shvachkin fonematik rivojlanishning umumiy sxemasini yaratgan.

Birinchi bosqichda bola unlilarni farqlashni o'rganadi:

- A – boshqa unlilardan farq qiladi.
- I-U, E-O, I-O, E-U orasidagi farq.
- I-E, U-O orasidagi farq.

Ikkinchi bosqichda bola so'zda unlilar yoki unlilarning bor yoki yo'qligini aniqlashni o'rganadi, keyin esa unlilarni farqlashni o'rganadi:

- Sonor va shovqinli ovozlarni farqlash;
- Qat'iy va yumshoq ovozlarni farqlash;
- Sonor ovozlarni o'zaro farqlash;
- Er ovozlari va til ovozlarni farqlash;
- Patrash va tishlash ovozlarni farqlash;
- Oldingi va orqa til ovozlarni farqlash;
- Go'lak va sovqin ovozlarni farqlash;
- Qishlaq va payqash ovozlarni farqlash;
- Yo'q va yoki joylarini farqlash.

R.E. Levina ma'lumotlariga asosan, ontogenezda tilning fonematik tizimini o'rganishning bir necha bosqichlari belgilangan:

1 Fonemadan oldingi (tildan oldingi) bosqich, tug'ilganidan olti oygacha.

Eshitish orqali nutq ovozlarning farqlashishi yo'q. So'z umumiy ovoziy “tassavur”ga asosan tan olinadi va prosodik xususiyatlar (intonatsion ritm)ga tayaniladi. Nutqni tushunish rivojlanmagan bo'ladi.

2. Fonematik (til) bosqichi, olti oydan ikki yilgacha.

Farqli fonemalar aniqlashtiriladi. Tushunish rivojlanadi. O'z nutqini va boshqalarning nutqini ajratish darajasi pasayadi. To'g'ri va notog'ri talaffuzni ajratishda yengillik mavjud bo'ladi. Nutqni talaffuz qilishda buzilishlar yuzaga keladi.

3. Ikki yoshdan to'rt yoshgacha

Ikkidan uch yoshgacha bola nutqdan tashqari va nutq ovozlari reaktsiyalarini yaxshilaydi. Fonematik belgilarga ko'ra ovozlarni ajrata oladi. Sensorlik etalonlar fonematik qabul qilishda hali barqaror emas. Bolalar to'g'ri va noto'g'ri talaffuzni ajrata boshlaydi, ammo ovoz chiqarishda xato va kamchiliklar bor bo'ladi.

4. To'rt yoshga kelganda

Normal holda fonematik idrok qilish va tasavvurlar shakllanadi. Bolalar o'z nutqini baholashni boshlaydi. Bola tilning barcha fonemalarini eshitish orqali ajrata oladi. Ko'pchilik fonemalar to'g'ri talaffuz qila oladi.

5. Besh yoshga kelganda

Spontan fonematik rivojlanish jarayoni tugaydi. Soʻzlar va alohida ovozlarning ajratilgan tasavvurlari shakllanadi.

6. Yakunlash bosqichi

6-7 yoshga kelib bola soʻzning ovoziy tomonini tushunish boshlaydi. A.I. Gvozdev, N.X. Shvachkin, R.E. Levina va boshqa bolalar nutqini oʻrganuvchi tadqiqotchilarning maʼlumotlariga tayanib, aytish mumkinki, toʻrt yoshga kelib, normal intellektga ega bolalarda fonematik qabul qilish shakllanish jarayoni asosan tugaydi, va bu yoshda ular atrofidagi kattalarning nutqining barcha fonematik oʻzgarishlarini eshitib ajrata oladilar. Fonemalarning farqlash vazifasini tushunish maktabgacha yoshda boshlanadi. Bu bolada ovozlarni oʻrganishda, boshqalarning talaffuz xato va xatolarini tuzatishga intilganida namoyon boʻladi. 5-6 yoshga kelib, bolalarda fonematik rivojlanishning yuqori darajasi shakllanadi, ular tugʻilgan tilining ovozlarni toʻgʻri talaffuz qiladi. Bolalarda soʻzlar va ovozlarning aniq va ajratilgan ovoziy tasavvurlari paydo boʻladi. Barchasi, ovozlarni tahlil qilish va sintez qilishni oʻrganish uchun asos yaratib beradi. Fonematik idrok qilishning rivojlanishi bolaning fonematik tizimining shakllanishini, shuningdek, nutq va yozma nutqni oʻzlashtirish jarayonini belgilaydi. Nutq funiysiyasining ontogenezdagi shakllanishi belgilangan qonunlar boʻyicha amalga oshiriladi. Bu qonunlar nutq tizimining barcha tomonlarining (fonetik tomonini, leksik zaxira va grammatik tuzilma) bir-biri bilan bogʻliq va uzluksiz rivojlanishini taʼminlab beradi. Nutq funiysiyasi oʻz rivojlanishida bir qator fiziologik bosqichlardan oʻtadi, va tugallanib shakllanganida fiziologik stereotipga, yaʼni murakkab va muvozanatlangan aʼloqa tizimiga aylanadi. Aʼloqalar organizmning rivojlanishi va atrof-muhit bilan oʻzaro aʼloqalari natijasida paydo boʻladi va mustahkamlashadi.

Ontogenezga nisbatan, ushbu fikrni asosan L.S. Vigotskiy, A.E. Luriya ilgari surgan, ular nutq rivojlanishini barcha komponentlar (leksik, grammatik tuzilma, fonetika) boʻyicha diffuziya va differentsiatsiyadan boshlab ijtimoiy munosabatlar bilan bogʻlanganini taʼkidlab oʻtishgan. Ye.N. Vinarskaya nutqni qabul qilishning ikki darajasini ajratgan. Birinchi daraja – fonetik (sensomotor) – nutq ovozlarni eshitish va ularni artikulyator tasavvurlariga aylantirish, bu akustik va kinestetik tahlilning saqlanishiga asoslangan. Bu daraja impressiv va ekspressiv nutqni toʻliqlashtirishni taʼminlaydi.

Ikkinchi daraja – fonologik (til) – nutqni fonemalarga ajratish, ovozlarni vularning sonini aniqlash. N.X. Shvachkin ham shunday fikrda, u bola eshitgan nutqni juda murakkab ovoziy tarkibga ega va oʻzgaruvchan jarayon sifatida tasavvur qilgan. Bola oldida eng qiyin vazifa turibdi – jonli nutqning butun sonik xilma-xilligidan tilda maʼno ajratuvchilar roʻlini oʻynaydigan tovush munosabatlarini ajratib koʻrsatish. Ikkinchi daraja – fonologik (til) darajasi, fonemalarning nutqni tanib olish jarayoni, tovushlar ketma-ketligini va ularning sonini aniqlash. N.X. Shvachkin ham shunday fikrda. N.X.

Shvachkinning fikriga ko'a, bolalar eshitayotgan nutqning o'z tovush tarkibi jihatidan juda murakkab, o'qim va o'zgaruvchan jarayonni ifodalaydi. Bolaning oldida juda murakkab vazifa turadi – jonli nutqning barcha tovush xilma-xilligidan tilning ma'noni ajratuvchi tovush munosabatlarini ajratib berish.

Bola nafaqat ajratish, balki nutq tovushlarining talaffuz eshitish xususiyatlarini umumlashtirish uchun juda murakkab operatsiyani bajarishi kerak. Umumlashtirishning asosi faqat tilning o'zi semantikasi bo'lishi mumkin. Bolaning a'loqasi so'z vositachiligida bo'lganligi sababli, u asta-sekin so'zning ma'nosini o'zlashtirib, tovushlarni umumlashtira boshlaydi va so'z hosil qiladi. So'z orqali bola nutqni fonemik idrok etishga o'tadi.

Shunday qilib, N.X. Shvachkin bolalar nutqining rivojlanishida ikkita davrni ajratib ko'rsatdi. Birinchi davr nutqi – fonemadan oldingi, prosodik nutq; ikkinchi davr nutqi – fonemik. N.X. Shvachkin shuni aniqlaganki, nutq tovushlarini farqlash ketma-ketligi qarama-qarshi tovushlarni farqlashdan tobora yaqinroq tovushlarni farqlashga o'tishini aniqlagan. Dastlab unlilar, keyin undoshlar o'rtasida farq hosil bo'ladi. Nutq-motor analizatorining rivojlanmaganligi nutq-eshitish analizatorining faoliyatini sekinlashtiradi. Bola dastlab qattiq va yumshoq undoshlarni ajratib turadi, ular ifodalanadi, so'ngra keyinchalik nutqda paydo bo'ladi. Shundan so'ng, bola undoshlar guruhlari ichida tovushdan shovqingacha farqlanishni o'rganadi. Fonemik idrokning keyingi rivojlanishida turli xil tovushlar, birinchi navbatda, portlovchi va frikativlar farq qila boshlaydi. Portlovchi undoshlar bir-biridan farq qiladi va tovushlarni ifodalash jarayonida kinestetik sezgilarni kuchaytirishga yordam beradi. Keyin old va orqa tilli tovushlarni farqlash paydo bo'ladi. Ushbu undoshlarni farqlashda qiyinchilik tilning og'iz bo'shlig'idagi pozitsiyasining kinestetik sezgilarining noaniqligi bilan izohlanadi.

Fonemik idrokning keyingi bosqichida bola kar va ovozli undoshlarning farqlanishini o'rganadi. Dastlab, ularning akustik diskriminatsiyasi sodir bo'ladi. Bu asosida akustik differentsiatsiyani yaxshilashga yordam beradigan talaffuz differentsiatsiyasi paydo bo'ladi. Ushbu bosqichda nutq-eshitish va nutq-motor analizatorlarining o'zaro ta'siri ham katta rol o'ynaydi.

V.I. Belyukov ham nutq ontogenezi jarayonida fonematik funksiyalarni shakllanishini batafsil o'rgangan. U fonematik eshitishni shakllantirish jarayonida nutq harakatlari va eshitish analizatorlari o'rtasidagi o'zaro ta'sirning murakkabligini chuqur o'rgangan va bu jarayonni ayrim fonemalarni talaffuz qilish va ularni talaffuzdagi farqlash bilan bog'liqligini to'g'ridan-to'g'ri motor qiyinchiliklari bilan izohlagan. Bolalarning ikkinchi yilining oxiriga kelib, normal rivojlanayotgan bolada fonematik eshitish allaqachon shakllangan bo'ladi.

R. E. Levina ta'kidlashicha, fonemalarni farqlash birinchi navbatda tovush jihatidan eng yengil bo'lib, asta-sekin akustik jihatdan yaqinroq tovushlarga tarqaladi.

Asta-sekin, bola akustik xususiyatlari bilan bir-biridan unchalik farq qilmaydigan fonemalarni egallaydi (ovozli-kar, hushtak, hushtak, p va l va boshqalar). Nutqning fonetik rivojlanish yo'li faqat ma'lum bir tilning barcha fonemalari o'zlashtirilganda tugaydi. R. E. Levina fonemik idrokni shakllantirishning quyidagi bosqichlarini ajratib ko'rsatdi:

1 bosqich. Atrofdagi nutq tovushlarini farqlashning to'liq yo'qligi lingvistik ong rivojlanishining fonemadan oldingi bosqichini tavsiflaydi va nutqni va bolaning faol nutq qobiliyatini to'liq tushunmaslik bilan birga keladi.

2 bosqich. Ushbu bosqichda biz fonemalarni qayta ishlashning dastlabki bosqichlari haqida, ular akustik jihatdan uzoqroq fonemalarni ajratish va yaqinlarini farqlamaslik bilan tavsiflanadi.

3 bosqich. Atrofdagi nutqni idrok etishdan keyingi siljishlar sodir bo'lganligi bilan tavsiflanadi. Bola boshqalarning nutqida mavjud bo'lgan fonemik belgilarga muvofiq tovushlarni eshitishni boshlaydi.

4 bosqich. Idrokning yangi tasvirlari til fonida ustunlik qiladi. Ushbu bosqichda bolaning faol nutqi deyarli to'liq to'g'riligiga erishadi, lekin bu hali ham beqaror.

5 bosqich. Fonemik rivojlanish jarayonining tugashi bilan belgilanadi. Bola to'g'ri eshitadi va gapiradi.

R. E. Levina tomonidan aniqlangan ovozli nutqni o'zlashtirish fonemalarni akustik ajratish va nutqni o'zlashtirish jarayonida shakllanadigan fonemik munosabatlarni o'rnatish asosida sodir bo'ladi. Fonemik tahlil fonemik tizimning yanada murakkab funksiyasi xisoblanadi. Fonemik tahlil so'z fonida tovushlarni tanlash, tanlangan tovushlar bo'yicha so'zlarni taqqoslash, so'zning miqdoriy va ketma-ket tovush tarkibini aniqlashni o'z ichiga oladi. Fonemik tahlilda nafaqat so'zlar tan olinadi va farqlanadi, balki so'zning tovush tarkibiga ham e'tibor beriladi.

Xulosa:

Shunday qilib, ontogenez jarayonida barcha fonematik funksiyalar ma'lum bosqichlardan o'tadi. Bolaning maktabga kirishi – uning rivojlanishidagi muhim bosqich bo'lib, ijtimoiy vaziyatni o'zgartiradi. Yetakchi olimlar (R.E. Levina, N.X. Shvachkin, V.I. Belyukov va boshqalar) bolalarning nutq rivojlanishi darajasi va ularning grammatikani egallash imkoniyatlari o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjudligini isbotlashgan. O'qishda qiyinchiliklarga duch kelayotgan bolalar bilan pedagogik ishning asosiy vazifalaridan biri ularning psixologik tayyorgarligini, umumiy rivojlanish darajasini va aqliy qobiliyatlarini shakllantirishdir. Agar bolada fonematik qabul qilish rivojlanishida yengil og'ishlar mavjud bo'lsa, unda o'qishni va yozishni egallashda qiyinchiliklar yuzaga kelishi aniq. Ontogenezda fonematik idrokning rivojlanishi bolaning til tizimini to'liq o'zlashtirishi va nutqni to'g'ri ifodalashga erishishi uchun muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonning har bir bosqichi bolaning til va nutq qobiliyatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabyotlar:

1. Логопедия: Учебник для студентов дефектол. фак. пед. Вузов / Под ред. Волковой, Л.С., Шаховской, С.И. -М.: Гуманит. изд. Центр
2. Лалаева , Р.И. Диагностика речевых нарушений[Текст] - М.: 1999.
3. Голубцова Елена Сергеевна. студентка 5 курса заочного отделения факультета коррекционной педагогики и психологии
4. Коррекционно-педагогическая работа в дошкольных учреждениях для детей с нарушениями речи 2000.
5. Каше, Г.А. Подготовка к школе детей с недостатками речи-М.: 1985.
6. Краузе, Е.Н. Логопедия - СПб.: Учитель и ученик, Корона принт, 2003.
7. Куссмауль, А . Косноязычие и лепетание Хрестоматия по логопедии, т. 1,- М.: ГИЦ ВЛАДОС,